

До історії російських театрів в Україні XX — початку XXI століття

АННА ЛИПКІВСЬКА

Історія російських театрів в Україні XX століття невід’ємна від державної політики у сфері культури. За радянських часів, які переважно і складають цей період, преференції, дотації, стаціонавання (тобто «удержавлення») новоствореним з ініціативи «знизу» театрам або ж організація театрів «згори» (органами влади) підкорялися винятково ідеологічним завданням поточного моменту.

Тут загалом треба зазначити, що утворення, закриття, злиття, реорганізації та передислокації театрів у радянській Україні відбувалися чотирма значними хвилями: стаціонавання наприкінці 1920-х — на початку 1930-х (виникнення у цей період численних російських театрів, вочевидь, пов’язано із згортанням політики т. зв. «українізації»); «упорядкування мережі театрів» та переведення колективів зі сходу України на приєднані західноукраїнські землі у 1939–1941 рр. та після Другої світової війни; скорочення кількості міських театрів у 1962–1963 рр. відповідно до урядових рішень; розгортання студійного руху на рубежі 1980–1990-х. Прецеденти подібного роду в інші періоди виникали, так би мовити, дискретно.

Так, історія Севастопольського академічного російського драматичного театру ім. А. Луначарського розпочалася у 1924 р. Щоправда, іще у 1920-му 1-й Радянський театр, утворе-

ний на базі колишнього місцевого театру «Ренесанс», було перейменовано на честь А. Луначарського (на той момент — народного комісара освіти радянського уряду). Проте це більше стосувалося приміщення — постійної драматичної трупи в театрі не було до 1924 р., коли її сформував кооператив «Искусство» (директор — С. Євкін) за участі московських артистів на чолі з режисером В. Варейшо.

До того ж періоду належить створення російського театру у Сімферополі: спочатку (з 1920 р.) він мав назву 1-й Радянський театр, з 1921-го — Кримський державний драматичний театр (з 1932 р. — імені М. Горького). Статус російського театру був закріплений у назві колективу у 1960 р. (власне, таке уточнення знадобилося через стаціонавання у 1955 р. у Сімферополі Київського обласного пересувного українського театру внаслідок входження Кримської області до складу УРСР). Зараз це Кримський академічний російський драматичний театр ім. М. Горького.

Протягом першої масової «хвилі» новоутворень (кінець 1920-х — початок 1930-х) російські театри було організовано у Києві, Харкові, Одесі, Луганську, Миколаєві, Дніпропетровську, Севастополі (Театр Флоту).

У 1922 р. у Луганську створюється пересувна театральна трупа під керівництвом Г. Свободо-

діна для обслуговування копалень та шахт. Незабаром вона отримала назву «Шахтёрка Донбасса» і почала виступати не лише у донбаській «глибинці», а й у крупних містах та промислових центрах. У 1934 р., під час гастролей у Миколаєві, театр був стаціонаваний — спочатку, так би мовити, явочним порядком, а у 1935 р. — постановою Миколаївської міської ради. З 1939 по 1994 р. театр носив ім'я легендарного радянського льотчика В. Чкалова [1].

У свою чергу, в Луганську у 1939 р. силами направлених сюди випускників Ленінградського театрального училища та колишніх акторів «Шахтёрки» було створено новий театр [2]. Колектив очолив учень Ю. Завадського А. Тункель.

Історія Дніпропетровського академічного театру російської драми розпочалася у 1927 р.: за рішенням виконкому міськради його було створено на основі трупи московського Малого театру, яка тоді гастролювала у місті (російський театр постав тут, очевидно, для «балансу» із стаціонаваним того ж року у Дніпропетровську Першим державним драматичним театром УРСР ім. Т. Г. Шевченка). Очолив колектив актор та режисер Малого театру В. Єрмолов-Бороздін, репертуар складався переважно з російської класики та сучасної драматургії. Зокрема, театр поставив практично всі п'єси М. Горького і у 1934 р. одержав його ім'я, яке носить до сьогодні.

Такий алгоритм створення російського театру «симетрично» до українського (з метою нівелювання здобутків українізації) реалізується у цей період також у найкрупніших центрах України — Києві, Харкові, Одесі.

«Зелене світло» процесові «деукраїнізації» було запалене внаслідок червневого 1926 р. Пленуму ЦК ВКП(б), тематика та результати якого, у свою чергу, пов'язані з листом Сталіна «До тов. Кагановича та інших членів Політбюро ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 р., надісланого після його зустрічі з народним комісаром освіти України О. Шумським. Відповідно, одразу ж після пленуму ЦК ВКП(б), за практикою

тих часів, відбувся червневий Пленум ЦК КП(б) У — із доповіддю В. Затонського «Про підсумки українізації» та виступами партійної верхівки України.

Як зазначає М. Гринишина у ґрунтовній розвідці «Естетико-художній дискурс українського театру 1920-х — першої половини 1930-х», висновок на цьому пленумі сформувався однозначний: «в республіці постала небезпека зростання національного шовінізму» [3]; тож внаслідок нього «партійні урядники фактично поклали край процесу «українізації», натомість, розпочавши боротьбу з <...> «ухилами від основної лінії партії в національному питанні» [4].

У нашому випадку схема реалізовувалася така: наприкінці 1925 р. в Одесі створюється українська Держдрама [5] — і вже наступного року там з'являється державний російський драматичний театр.

У 1926 р. за рішенням Народного комісаріату освіти відбувається «рокіровка»: до Харкова, тодішньої столиці, переводять театр «Березиль», натомість на його місце до Києва переїздить Театр ім. І. Франка (обидва — українські) — і у Києві рішенням місцевої влади відразу ж організовується Російська державна драма (з 1941 р. — ім. Лесі Українки).

Нарешті, у 1933 р. (коли вже згущуються хмари над «Березою» та А. Курбасом) у іще столичному Харкові постановою РНК з метою «пропаганди російського реалістичного мистецтва» [6] утворюється російський театр [7]. Причому задля цього до Харкова (як раніше до Севастополя, Луганська, Дніпропетровська, пізніше — до Києва [8]) надсилають цілий «десант» з Росії — режисера М. Петрова та групу випускників студії Ленінградського театру драми (колишнього Александрінського), а також режисера А. Крамова з московського театру ім. Моссовета.

Подібна практика кадрового забезпечення «з центру» закладів культури, освіти, а також адміністративних, партійних, силових структур реалізовувалася системно. Відповідно, як за-

значає та ж М. Гринишина, у цей період «мінються базові положення сталінської ідеології, у якій тепер російський народ виступає «старшим братом» по відношенню до інших народів СРСР, його мова й культура проголошуються основою інтернаціональної єдності держави та дружби її народів» [9], причому «у такий спосіб утворюється та переводиться у практику мистецького життя одна з найсталіших радянських міфологем, яка протримається в культурі СРСР до кінця 1980-х» [10].

Отже, на протигагу національним театрам у найбільших центрах радянських республік (передусім, України) постають театри російські, забезпечені відповідними кадрами, відрядженими з «центру».

На початку 1930-х у літературно-мистецькому житті розгортається т. зв. кампанія «масовізму». Так, «у театральній царині <...> розширюється мережа театральних гуртків на підприємствах (ТРОМів), сільських, пересувних червоноармійських театрів» [11].

Зокрема, у Києві у 1931 р. був організований Всеукраїнський театр Червоної Армії (про його долю йтиметься пізніше), а у 1932 р. вийшов наказ «червоного головкома» К. Ворошилова про заснування у Севастополі професійного Театру морських сил Чорного моря (надалі — Драматичний театр ЧФ). Від 1979 р. і дотепер театр носить ім'я радянського письменника Б. Лавреньова (автора повісті «Сорок перший», п'єс «Разлом», «За тих, хто у морі» та ін.), ставши у 90-і підрозділом Чорноморського флоту РФ.

Під час другої хвилі «великого переселення театрів» (кінець 1940-х — початок 1950-х) свою нинішню «прописку» отримали російські театри Львова та Мукачєвого: їх було передислоковано до «неблагонадійних» регіонів України.

Так, Закарпатський обласний державний російський драматичний театр перевели до Мукачєвого з Білгороду-Дністровського у 1947 р. У 1963 р., в рамках реалізації згадуваної політики скорочення міських театрів, він був ліквідований, а трупа — приєднана до Закарпатського

обласного українського музично-драматичного театру (м. Ужгород). Але уже у 1965 р. колектив добився повернення до Мукачєвого як російська філія театру, а у 1972 р. його окремих статус був відновлений.

Уже згадуваний Всеукраїнський театр Червоної Армії постійно змінював місце своєї дислокації. Зокрема, у повоєнний період (з 1944 по 1953 р.) він працював в Одесі як Театр Одеського військового округу або Російський драматичний театр Радянської армії. Але у 1953 р., напередодні загальнодержавних святкувань 300-річчя Переяславської Ради, він за рішенням Уряду УРСР у повному складі був переведений до Львова, де став Драматичним театром Прикарпатського військового округу (у свою чергу, до Одеси перемістили зі Львова Театр музичної комедії, нині — ім. М. Водяного). Мета такої «роківовки» зрозуміла: треба було активізувати радянську пропаганду на «націоналістично-бендерівських» територіях (у т. ч., у військових частинах Червоної Армії). Відповідно, репертуар театру постав цілковито «типовий» та «ідеологічно витриманий» («Останні» та «Васса Железнова» М. Горького, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Свята святих» Й. Друце, «Барабанщиця» та «Марія» А. Салинського, «Більшовики» М. Шатрова), але — з ухилом у військову тематику («Океан» О. Штейна, «Василь Тьоркін» за Твардовським, «А зорі тут тихі...» Б. Васильєва, «Лейтенанти», «Майор як майор», «Небо — земля» А. Пінчука, «Генерал Вагутін» А. Дмитерка).

Зрештою останніми з російських театрів, створених в Україні у радянський період, стали Донецький обласний російський театр юного глядача у м. Макіївка (1971), Київський театр драми і комедії (1978) та Дніпродзержинський російський музично-драматичний театр (1979).

Надалі, тобто починаючи з часів «студійного буму» рубежу 1980–1990-х і до сьогодні, тобто уже в незалежній Україні, театри створюються винятково з ініціативи «знизу», а не «згори», тож їхній мовний статус стає наслідком культурницьких пріоритетів самих митців.

Політика радянської влади щодо мови, якою мала вестися творча діяльність того чи іншого театру, диктувалася винятково вимогами «поточного моменту» та слабо корелювалася із культурними запитами аудиторії. Для прикладу розглянемо долю театрів у Дніпродзержинську та Кривому Розі, відзначену змінами їхнього мовного статусу (такі пертурбації особливо характерні для театрів, утворюваних та реорганізованих в індустріальних містах півдня та сходу України).

На початку 1930-х, згідно з розрізненими та заплутаними свідченнями преси, у Дніпродзержинську [12] базувався пересувний колгоспний театр, підпорядкований Дніпропетровському театральному трестові (загалом до цього тресту входило сім колгоспних театрів: п'ять українських, єврейський і німецький — зауважте, жодного російського).

Власне, стаціонарний професійний театр був заснований тут у 1935 р. — уже як театр російської драми (з 1937 р. — ім. Т. Шевченка). У 1949 р. цей театр був переведений до Кривого Рогу, Дніпродзержинськ натомість став базою Дніпропетровського обласного пересувного українського театру. З 1956 р. він став називатися Дніпродзержинським українським драматичним театром ім. Лесі Українки, а у 1962 р., як і ряд інших театрів міського підпорядкування — ліквідований.

У 1979 р. вийшла Постанова Ради Міністрів України «Про створення в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області музично-драматичного театру». Цей театр, організований на батьківщині Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва за його особистою вказівкою, уже був російським. У 2000 р., до 250-річчя міста, йому повернули «спадкове» ім'я Лесі Українки.

Відповідно, у Кривому Розі у 1918–1924 рр. існував Перший радянський театр. У 1931 р., згідно з рішенням НКО УРСР та на виконання «Статуту про державні театри та їх об'єднання», Кривий Ріг було визначено місцем постійно-

го перебування Державного міжрайонного театру соціалістичного сектору, реорганізованого в Український державний драматичний театр «Кривбас». Проте уже навесні 1934 року, після пленуму ЦК ВКП (б), котрий засудив «перегинання у національно-культурному будівництві», театр було розформовано, а його керівника Г. Лаврика репресовано. Згодом Кривий Ріг був визначений базою пересувного 4-го ДРКТу, тобто Дніпропетровського робітничо-колгоспного театру, який у 1937 р. став Криворізьким (українським) драматичним театром імені Жовтневої революції. Українською працював і утворений на окупованій території Криворізький міський драматичний театр ім. І. К. Котляревського.

У 1949 р. Криворізький український театр ім. Жовтневої революції, який повернувся з евакуації, об'єднують із згадуваним вище Дніпропетровським пересувним українським театром та відправляють до Дніпродзержинська. А до Кривого Рогу за наказом Комітету в справах мистецтв в УРСР на виконання постанови Ради Міністрів Української РСР «Про впорядкування мережі театрів місцевої підлеглості Українській РСР» переводять на постійну роботу Дніпродзержинський театр російської драми. Колектив отримує назву Криворізький драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка.

Тобто, у підсумку, у Кривому Розі замість українського театру постав, бодай і під шевченківською «вивіскою», російський, але при цьому ані відповідних кадрів, ані особливого російського репертуару (лише в рамках, так би мовити, загальнорадянської, уніфікованої театральної афіші) на його кону не з'явилось.

Надалі мовний статус театру лишається незмінний, трансформується лише статус жанровий: у 1966 р. Криворізький російський драматичний театр реорганізується у Криворізький російський музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка (цей конгломерат, цілковито органічний для театру українського, для російського виглядає неприродним та суто формальним). З 1981 р. він стає Театром драми і музичної ко-

медії, зберігши те саме ім'я. Мовний статус театру у назві наразі не визначений, але працює він російською.

Загалом картина вимальовується така: українські театри, ліквідовані чи реорганізовані, починаючи з середини 1930-х замінювалися в індустріальних містах України на російські, надалі ж переважно на російську у 1970–1980-і «явочним порядком» переходили українські за статусом театри на сході та півдні.

(Слід окремо зауважити, що бодай побіжно кинутий погляд на історію театру розвінчує міф про іманентну «російськомовність» цих територій: відносно вільний мистецький розвиток початку ХХ ст. та виникнення з ініціативи «знизу» популярних серед населення театрів на окупованих землях у 1941–1944 рр. спричинили появу саме українських театральних угруповань. Тенденція заміни їх російськими пов'язана зі змінами у демографічній структурі населення — з одного боку, внаслідок соціальних катаклізмів 1930–1940-х, через які істотно зменшилася кількість українського населення, з іншого — індустріалізації та повоєнної відбудови, що збільшило кількість населення російського та призвело до «зросійщення» місцевих мешканців.)

У свою чергу, театри, які виникали у Києві протягом останніх 25 років, працювали та працюють переважно російською (що відбиває демографічну ситуацію, яка складалася тут протягом ХІХ–ХХ ст.). Це, зокрема, Театр на Подолі на чолі з В. Малаховим (1987), «Театральний клуб» під орудою О. Ліпцина (1988 р.), театр «Колесо» під керівництвом І. Кліщевської (1988), Новий драматичний театр на Печерську на чолі з О. Крижановським (1999), «Вільний театр» А. Артіменьева (2000), «Ательє 16» на чолі з І. Талалаєвським (2004–2011), хоча україномовні теж на певному етапі посідали чільне місце — як театр-студія «Будьмо!» С. Проскурні або Український музично-драматичний театр-студія класичної п'єси О. Балабана. Подібна ситуація склалася і у Харкові, де на базі Харківського будинку актора ім. О. Сердюка працює

цілий ряд недержавних театрів (навітьдомішими з них є «Театр 19» під керівництвом І. Ладенка та ЦСМ «Нова сцена» на чолі з М. Осиповим).

Російськомовними також є театри та театри-студії, що виникли у 1990-і в містах півдня та сходу України: Северодонецький міський театр драми, Запорізький театр «Vie» під орудою В. Попова, Донецький театр «Жуки» Є. Чистоклетова, а також театри-студії Одеси, творча діяльність яких тривала недовго, та Павлоградський муніципальний театр ім. Б. Захави (Дніпропетровська обл.), утворений у 1974 р. (з 2002 р. — професійний).

(Переважна російськомовність новостворених театрів — при тому, що їхні актори та режисери так само переважно отримали театральну освіту в українських вишах, і найчастіше навіть українською мовою, — могла бути спричинена як складом аудиторії у зрусифікованих великих містах, де вони здебільшого і виникали, так і суто творчими передумовами: адже на момент здобуття Україною незалежності практично не існувало перекладів українською тої раніше заборононої драматургії та, ширше, літератури ХХ ст., яка становила для цих театрів найбільший інтерес. Загалом, питання мови на рубежі 1980–1990-х не стояло на порядку денному так гостро, як пізніше, і на мовний статус новостворених колективів тоді мало хто зважав.)

* * *

У незалежній Україні мережа російських театрів залишилася недоторканою, і вони продовжили отримувати державне фінансування у тому ж обсязі, що й українські (зменшення та тривалі затримки цього фінансування стосувалися останніми десятиліттями всіх колективів, незважаючи на їхній мовний статус). Це слід підкреслити окремо — адже тема нібито примусового скорочення кількості закладів культури, які працювали російською, активно мусується у сусідній державі. Так, у матеріалах Комітету Державної думи Російської Федерації з міжнародних справ невідомо звідки вириває диво-

вижна цифра: «Кількість російських театрів на Україні скоротилася з 40 до 9» [13]. Звідки взято такі дані — загадка [14]: з усіх російських театрів припинив своє існування лише один — Львівський ПрикВО. Утім, цей приклад не можна назвати характерним, зважаючи на вкрай специфічні історію та підпорядкування театру.

Про його організацію та перші роки функціонування вже йшлося, зараз же зазначимо, що у 1988 р., після перейменування самого Прикарпатського військового округу, він став називатися Драматичним театром Західного оперативного командування, а з встановленням державної незалежності України перейшов під юрисдикцію її Збройних сил разом з рештою майна колишнього округу.

Проте модель «армійського театру» виявилася суто радянським винаходом, нежиттєздатним в інших умовах: діяльність української армії вже не потребувала від театру, як раніше, «сприяння своєю творчою роботою всебічному культурному та політичному розвитку командирів, політпрацівників та солдат, привертання уваги цивільного глядача до важливих проблем оборони, сприяння розвитку художньої самодіяльності у військових частинах». Відтак, за словами В. Романовського, в історії театру настав «період невизначеності та руйнації. Театру сповіщають, що він Збройним силам України не потрібний. Готуються відповідні документи на передачу театру в підпорядкування Міністерства культури та мистецтв. Практично одразу Міністерство Оборони України починає поетапне скорочення штату театру. <...> Ситуація була критичною. Театр, який понад 60 років пліч-о-пліч крокував з армією, нищився. Міністерство України поставило колектив перед фактом: з 1 січня 1996 р. фінансування Драматичного театру <...> повністю припиняється. Першими театр залишила молодь — майбутня надія театру, згодом змушене було піти і старше покоління досвідчених артистів. Проте ні Міністерство культури та мистецтв, ні Львівська державна адміністрація не змогли взяти театр на фінансовий баланс» [15].

Період невизначеності тривав понад десятиліття — у тому числі, через намагання третіх осіб відчужити в міській громаді на власну користь приміщення театру в історичному центрі Львова (збудоване у 1908 р. як Католицький дім). Нарешті у 2006 р. увесь майновий комплекс театру був переданий в управління Міністерства культури, а у 2008 р. театр реорганізовано у Львівський муніципальний театр. Нині це Львівський драматичний театр ім. Лесі Українки (художній керівник — Л. Колосович), який працює українською [16].

Тобто маємо єдиний по суті закритий російський театр в Україні та створення на його базі театру українського. Проте ця історія жодним чином не може свідчити про утиски на адресу російської культури в цілому — адже як працювали в радянські часи російські театри у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Одесі, Луганську, Миколаєві, Мукачевому, Макіївці, Сімферополі, Севастополі, так вони і продовжують функціонувати, і при цьому не можуть поскаржитися на відсутність підтримки з боку державних органів (хіба що гострою лишається проблема приміщення для Київського академічного театру на Подолі — але знову-таки вона нічим не відрізняється від ситуації з Київським театром маріонеток, який також виселений із помешкання через зміну власника будівлі).

Приміром, у 2003 р. повернувся до свого історичного приміщення Харківський академічний російський драматичний театр ім. О. Пушкіна: його фактично було побудовано наново після того, як колектив 25 років (тобто ще з радянських часів) внаслідок пожежі працював у непристосованому приміщенні Будинку культури зв'язку. У часи незалежності реконструйовані також будівлі російських театрів у Миколаєві, Одесі, Дніпродзержинську, відремонтовано приміщення Севастопольського театру ім. А. Луначарського.

Також у пострадянський час, у 1990-і, стався ряд знаменних подій в житті Кримського академічного російського драматичного театру

ім. М. Горького: відкриття ТЮГу у приміщенні філії та Сцени у дворіку; відкриття на базі театру Державної школи-студії (з правами вишу), завершення реконструкції будівлі театру (вона тривала з 1979 по 1995 рр.) та присвоєння основній сцені імені діючого художнього керівника А. Новікова.

Нарешті, у новітні часи в Україні було створено ще один державний російський театр муніципального підпорядкування — Северодонецький (Луганська область).

Наведені численні приклади свідчать: жодних специфічних проблем у російського театру в Україні наразі немає. До того ж він існує не ізольовано від українського, а у тісному зв'язку з ним: «перетікають» кадри, українські вистави з'являються на кону театрів, які працюють російською, і навпаки. І, як і в радянські часи, віяння «згори» більше впливають на мовний режим, у якому працюють театри, ніж глядацький попит та державницькі (а не чиновницькі) інтереси.

1. Нині — Миколаївський художній академічний російський драматичний театр.
2. Нині — Луганський обласний академічний російський драматичний театр. З 2012 р. носить ім'я видатного актора, луганчанина П. Луспекаєва.
3. *Гринишина М.* Естетико-художній дискурс українського театру 1920-х — першої половини 1930-х // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. — К., 2006. — С. 379.
4. Там само. — С. 354.
5. Нині — Одеський академічний український драматичний театр ім. В. Василька.
6. <http://rusdrama.kh.ua/history>.
7. Нині — Харківський державний академічний російський драматичний театр ім. О. Пушкіна.
8. У 1938 р. його керівником призначено режисера МХАТу К. Хохлова.
9. *Гринишина М.* Естетико-художній дискурс українського театру 1920-х — першої половини 1930-х... — С. 467.
10. Там само. — С. 468.
11. Там само. — С. 472.
12. До 1936 р. — Кам'янське.
13. <http://www.velesova-sloboda.org/antrop/discrimination.html>.
14. Можливо, до числа 40 було включено театри-студії, які виникли на рубежі 1980–1990-х, але припинили своє існування через універсальні та хронічні для всіх таких колективів економічні причини? Але ж економічна криза «косить» усіх без винятку, незважаючи на мову.
15. *Романовський Я.* Діяльність Драматичного театру Західного оперативного командування (1990–2005 рр.). — <http://www.ualogos.kiev.ua/>.
16. Натомість інший військовий театр, котрий функціонував на території України на момент розпаду СРСР, — Драматичний театр Чорноморського флоту ім. Б. Лавренюва, зберігся, перейшовши під оруду Чорноморського флоту РФ. Цікаво, що у 2002 р. він, цілковито зорієнтований на популяризацію російської культури, здійснив експеримент з постановки української класики («Камінний господар» Лесі Українки, режисер — О. Богатирьова з Києва).

Анотація. У статті подається стислий огляд історії російських театрів в Україні в контексті суспільних процесів XX — початку XXI ст.

Ключові слова: російські театри, державна політика, мовний статус.

Аннотация. Статья содержит в себе сжатый обзор истории русских театров в Украине в контексте общественных процессов XX — начала XXI в.

Ключевые слова: русские театры, государственная политика, языковой статус.

Summary. The article provides a concise overview of the history of Russian theaters in Ukraine in the context of the social processes of XX — beginning of XXI century.

Keywords: Russian theaters, public policy, language status.